

УДК 33(477)

Тамара Качала

Tamara Kachala

ІНСТИТУЦІЙНА МОДЕЛЬ МОДЕРНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

INSTITUTIONAL MODEL OF SOCIETY MODERNIZATION

В статті досліджено загальну інституційну модель розвитку, яка діє на основі комплексу умов, що організовують економічну діяльність в Україні. Визначено інституційний розвиток України як послідовне чергування історичних циклів, в яких базові інститути роздавальної економіки набувають адекватних форм, що дозволяють відповідати на виклики конкретного етапу у розвитку України. Встановлено, що для аналізу сучасного стану справ потрібен абсолютно новий інструментарій, який закладений в загальній теорії інституційних трансформацій.

Ключові слова: інституційна модель, суспільство, трансформація, інституційний цикл, інституційна траєкторія.

В статье исследована общая институциональная модель развития, которая действует на основе комплекса условий, организующих экономическую деятельность в Украине. Определено институциональное развитие Украины как последовательное чередование исторических циклов, в которых базовые институты раздаточной экономики приобретают адекватные формы, позволяющие отвечать на вызовы конкретного этапа в развитии Украины. Установлено, что для анализа современного состояния дел нужен совершенно новый инструментарий, который заложен в общей теории институциональных трансформаций.

Ключевые слова: институциональная модель, общество, трансформация, институциональный цикл, институциональная траектория.

The paper investigates the overall institutional development model, which operates on the basis of a set of conditions that organize economic activity in Ukraine. Institutional development of Ukraine as a sequential alternation of historical cycles, in which the basic institutions of a handout economies get adequate form, allowing to meet the challenges of a particular phase in the development of Ukraine is determined. It is found that for the analysis of current state of affairs a completely new tool, which is embedded in a general theory of institutional transformations is needed.

Keywords: institutional model, society, transformation, institutional cycle, institutional trajectory.

Постановка проблеми. Ринок у сучасній інтерпретації є інститутом з функціями координації, оскільки це соціальний інститут, сформований частково соціальними угодами і відносинами влади.

Ринковий сектор не здатний регулювати соціальну та екологічну сфери, тому його „провали” координує держава відповідно до законів і норм. Але держава своєю політикою для виправлення „провалів” ринку може викликати нові несприятливі наслідки і проблеми, що призводить до „провалів” політики. В Україні відхід держави з економіки вже породив погіршення ситуації в соціальній сфері. Середній та великий бізнес не бере участь у вирішенні соціальних питань, що стосуються відомчого житлового фонду, в тому числі гуртожитків, дитячих дошкільних закладів, будинків відпочинку, спортивних залів і т. ін. В результаті економіка розвивається вкрай повільно.

Ринок і його інфраструктура проявляються через інститути: кредитно-грошову систему, товарні біржі, конвертованість валют і т. д. Нині ці інститути набули в основному глобального характеру. Фінансова криза підтвердила, що ринкова економіка на конкурентній основі не виключає управління і регулювання. Держава виступає інститутом управління суспільством в цілому залежно від поставлених цілей. Вона є суб'єктом управління або регулятором, що здійснює управління у випадках, коли необхідно втручатися у функціонування об'єкта, що реалізує деяку мету.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження проблем інституціоналізації та інституційної моделі розвитку знайшло відображення в фундаментальних працях В. Андріанова, Л. Батченко, А. Вожжова, Г. Волинського, В. Дорофійенка, Л. Дмитриченко, В. Кушліна, В. Лукова, І. Лукінова, А. Чаусовського, В. Черняка, Л. Чернюк, А. Чухна та ін. Однак багато питань з досліджуваної проблеми потребують подальших досліджень.

Метою статті є дослідження інституційної моделі розвитку суспільства, яка діє на основі комплексу умов, що організовують економічну діяльність в Україні.

Виклад основного матеріалу. Соціальна ринкова економіка є ліберальною концепцією, що відрізняється від класичного лібералізму принципом економічного змагання, згідно з ортолібералізмом В. Ойкена, коли економічний устрій гарантує змагання, наближає ринкове господарство до моделі досконалої конкуренції, виключаючи можливість встановлення влади над ринком з боку монополій і картелів [1]. Але її соціальна спрямованість повинна бути забезпечена цілеспрямованим втручанням ззовні, яке має характер регулювання з боку державної економічної політики, що коректує „провали” ринку.

Господарська діяльність людини визначається різними цілями і інтересами. Якщо мета господарства, орієнтованого на прибуток, – дохід заради особистого або колективного збагачення, то цей мотив стає панівним структурним принципом. Виникають чинники об’єктивної необхідності і примусу, джерело яких лежить не в раціональній структурі господарської діяльності як такої, а в домінуванні мотиву збагачення і у відповідному йому господарському механізмі: Тоді змагання в умовах ринкової економіки з стимулу та регулятора економічного виробництва та споживання легко перетворюється в агресивну, нестримну конкуренцію, вирішальним фактором якої виявляються не здібності і завзятість, а, перш за все, економічне панування на ринку, що зумовлює утворення блоків. Так виникає система примусу, уникнути якого, не піддаючи себе ризику економічного збитку або навіть катастрофи, окремі суб’єкти економіки не в змозі. А. Ріх зазначає, що дуже часто цю систему примусу сприймають як об’єктивну закономірність, хоча, в більшості випадків, це не що інше, як сукупність звичок, правил, домовленостей, які можуть бути змінені. Діловий примус може бути обумовлений певними, покладеними в основу господарської структури і політики, ціннісними орієнтирами, при зміні яких економічний примус слабшає або усувається [2]. Насправді такий примус відображає внутрішні протиріччя, є джерелом прогресивного розвитку суспільства і відбиває системний підхід на діалектичній основі.

Надзвичайно важливою обставиною є проблема взаємозв’язку ринкової трансформації та глобалізації, в рамках якої відпрацьовується системоутворююча роль фінансового капіталу. Ця проблема пов’язана з тим, що західна наука помилково формує господарство не заради виробництва або споживання, а заради грошей. Оскільки це суперечить цілям розвитку держав, то призводить до криз.

Очевидно, що для розвитку економіки України необхідна загальна інституційна модель. Вона повинна базуватися на сукупності конституюючих і регулюючих принципів В. Ойкена (1947), що означають законодавчо закріплені норми і правила господарювання, що змінюються під впливом результатів реалізації встановлених цілей. Конституюючі принципи націлюють політику держави на розпуск або обмеження економічних владних угруповань; політико-економічна діяльність держави повинна бути спрямована на створення форм економічного порядку, а не на регулювання економічного процесу. Якщо держава диктує валютний курс або встановлює рівень заробітної плати, то вона залучається до боротьби зацікавлених угруповань. Регулюючі принципи визначають роль уряду в захисті конкуренції. Ці принципи узгоджуються з принципами поділу влади. Зазначений стан речей відбивав етап розвитку країн в 1950-х роках XX століття. Нині всі національні економіки переплетені різними коопераційними (корпоративними) взаємозв’язками, утворюючи глобальну економічну систему.

Крім координуючих і регулюючих принципів, для формування загальної інституційної моделі важливим є принцип економічної координації конкуренції в ринковому середовищі. Наукові суперечки про роль моделі досконалої конкуренції в ринковій економіці ведуться і по сьогодні. Таке становище визначається різними науковими школами. Але все ж вчені сходяться в одному – без конкуренції немає розвитку економіки. На думку Й. Шумпетера, механізм конкуренції містить в собі сили саморуйнування. Це твердження підтверджував А. Ріх, який вважав конкуренцію принципом координації діяльності, що висувається реальною ринковою економікою 1980-х років: „мова йде про збереження такої конкуренції, при якій забезпечується отримання прибутку як результат активної підприємницької діяльності, що враховує інтереси всіх, але яка дієво перешкоджає при цьому вилученню доходів, обумовлених не підприємницькою активністю, а владою моди, ринком, об’єктивно спрямованих на стримування конкуренції або навіть на повне її виключення з економічної діяльності” [2]. Його висновки узгоджуються з оптимумом за Парето: нічий добробут не може бути покращено без погіршення добробуту будь-кого іншого. Запропонований Парето-критерій добробуту означає таку ситуацію, коли деякі люди виграють, але ніхто не програє.

Сучасна конкуренція – перш за все боротьба за технічне лідерство, за пріоритет у відкритті нових ринків і в перетворенні старих, прагнення якомога точніше вгадати напрям змін у споживчих смаках і перевагах та максимально втілити їх у своїх продуктах. Це конкуренція особливого типу – „інноваційна” конкуренція, головним завданням якої є не витіснення суперника з уже зайнятих ним позицій, а спроба випередити його в чомусь новому, більш перспективному.

Тому Ф. Хайек і запропонував визначення конкуренції як процесу, за допомогою якого люди отримують і передають знання. Вона приводить лише до кращого використання здібностей і знань, розсіяних серед мільйонів. Цінність конкуренції, на його думку, полягає саме в тому, що, будучи процедурою відкриття, вона непередбачувана. В іншому випадку в ній не було б ніякої необхідності [3].

Подальший розвиток цих поглядів Ф. Хайєка здійснив Тайічі Сакайя, який звернув увагу на надання конкурентами своєї продукції нової форми створеної знанням вартості і зробив такий висновок: „неминучим наслідком подібної конкуренції стане поява системи, яка забезпечуватиме все більшу диверсифікацію видів продукції поряд з тенденцією до стримування витрат, пов’язаних з їх розробкою. Настільки гостра конкурентна боротьба, швидше за все, породить такі умови, при яких „бум” у збуті того чи іншого популярного товару або технічного нововведення буде ставати все коротшим і коротшим” [4]. Виходячи з такого припущення, можна зробити висновок про скорочення життєвого циклу споживчого товару.

В сучасній економіці простежується наступна закономірність. Чим різноманітніший на ринку певний продукт, тим складніше замінити його конкуруючим товаром і тим самим більша і влада їх виробника над ринком. Виникає так звана економіка пропозиції, коли можуть модифікуватися лише незначні деталі, а представлені на ринку в цілому однорідні товари створюють враження їх неоднорідності. Така конкуренція отримала назву конкуренції заміщення. Те, що конкуренція як принцип економічної координації не вичерпала себе, підтверджується з точки зору постіндустріального суспільства, коли сфера послуг охоплює більше половини господарської діяльності, де монополізація вкрай утруднена.

Загальна інституційна модель діє на основі комплексу умов, які організовують економічну діяльність в Україні. Ця модель функціонує за допомогою:

- інституційного механізму обмеження економічної влади еліт, що використовує методи позаринкового примусу, що обмежує конкуренцію і знижує її ефективність;
- створення умов для перетворення короткострокових капіталів у довгострокові;
- вироблення принципів підтримки конкурентоспроможності для застосування технологічних і нетехнологічних конкурентних переваг.

Реалізація цієї інституційної моделі здійснюється через сформовані норми і правила, що відображають обмеження – формальні (законодавство, законодавчі норми, правила) і неформальні (угоди, особисті стандарти).

Загальна інституційна модель перешкоджає переростанню ідеї ефективності ринкової економіки в ідеологію тотального ринкового суспільства. Разом з тим, існування деяких монополій є неминучим, оскільки дублювання таких об’єктів, як трубопровід, лінії електропередач, залізничні та автомагістралі та ін. призвело б до невиправданих витрат. Вартість додатково залучених ресурсів перевищила б потенційну вигоду від наявності конкуренції. У таких ситуаціях головну роль відіграє регулюючий орган, покликаний забезпечити те, щоб даний об’єкт був доступний усім бажаючим за розумною ціною (соціальний аспект). Однак регулюючі органи не можуть охопити все коло питань. Належна їм самим монополія та влада не завжди використовується добросовісно. Крім „провалів” ринку, з’являються „провали” політики. Наприклад, сучасний ринок України не може забезпечити стабілізацію рівня цін, і без втручання держави інфляція буде зростати і надалі. Крім цього, існують такі сфери економіки, в які приватний капітал не „йде”. Це особливо характерно для України, де становлення ринків було пов’язано з отриманням надприбутків для приватних компаній. Ніхто, крім держави, не може забезпечити імпульс розвитку інфраструктури на території країни, фундаментальних досліджень, доведення одержуваних результатів до рівня комерційного використання та ін. Забезпечити інвестиційний клімат в масштабах України може тільки держава шляхом створення інститутів (у межах галузі це можуть і компанії-лідери) тощо.

Розробка певного курсу розвитку. Надати задану загальну спрямованість економіці ринковий механізм не може. Досить згадати, до чого прийшла стихійна економіка до середини 1990-х років: олігархічний поділ ринків, стагнація всіх основних галузей, зниження життєвого рівня і некерованість економіки в цілому. Зараз в Україні затверджений план розвитку до 2020 р. на інноваційній основі.

Самозбереження, захист держави. Як правило, держави не усвідомлюють цієї мети, але від цього вона не зникає. Функції держави в Україні знаходилися на першому етапі, в стані переходу від командної до ринкової економіки, в створенні інститутів (структур) з координації діяльності суб'єктів створюваних ринків товарів і послуг. Потім настав час створення умов для формування конкурентного середовища. Держава – соціальний інститут управління суспільством – виникає в результаті консолідації людської спільноти, її правил, норм спілкування, переконань і вірувань щодо самих себе і світу. Краще сказати не інститут, а сукупність соціальних інститутів.

Ми можемо зробити висновок про настання нової епохи, яка характеризується четвертим етапом еволюції принципу координації в економіці, що здійснюється конкуренцією. Перший етап являв собою так звану „невидиму руку” ринкової координації А. Сміта (Великобританія) і виражався в зниженні витрат масового виробництва координованих ринком вертикально спеціалізованих промислових підприємств.

Другий етап Альфред Чандлер (1977) назвав зримою рукою ієрархічної координації, яка використовує організаційні інновації команди менеджерів США.

Третій етап – вирішення проблеми шляхом вдосконалення внутрішньої організації фірми, а не продуктивності (зниження витрат). Така позиція суперечить сформованому в 1990-і роки в США і Великобританії уявленню про економіку як об'єкт політичного управління.

Ми виділяємо четвертий етап, що базується не на отриманні конкурентних переваг шляхом зниження витрат (перший і другий етапи) або отримання стратегічних переваг шляхом постійного удосконалення виробничого процесу і продукту (третій етап), а на використанні системи економічної координації, в якій реалізується механізм узгодження інтересів бізнесу і цілей розвитку суспільства.

Сучасні наукові публікації наповнені прогностичними варіантами розвитку України на періоди туристичних горизонтів. У них виявляються проблемні зони, наводяться показники різних варіантів розвитку, однак за кадром залишається аналіз сучасного інституційного середовища та особливостей його зміни. Прогнозні сценарії не містять характеристики майбутньої інституційної системи, оскільки негласно наявне посилення на сформоване ринкове середовище, нехай і з українською специфікою. І лише деякі аналітики розуміють, що процес інституційних трансформацій в Україні змінив свій вектор, і результат цих змін ще належить осмислити.

У вітчизняній науці досить добре укорінився інституційний підхід, в якому, проте, намітився новий поворот. Тільки „інтегральний інституціоналізм” здатний стати науковою базою для осмислення сутності трансформаційних процесів і, головне, допомогти ідентифікувати характер сучасних інституційних систем.

За допомогою розробки загальної теорії інституційних трансформацій здійснено раціоналізацію української траєкторії розвитку на основі синтезу формаційного, цивілізаційного та інституційного підходів. Результатом цієї теорії стало якісно нове пояснення соціально-економічної еволюції, виявлення логіки сучасних трансформаційних процесів і унікальне бачення образу майбутньої інституційної системи України.

З використанням праць вітчизняних і зарубіжних учених було виявлено, що в ході історичної еволюції в Україні сформувалася неринкова економіка. Як і ринкова, вона функціонує на принципах самоорганізації, але за іншими правилами. Сутність неринкових економічних відносин представлена в механізмах „здач-роздач” на відміну від ринкових механізмів „купівлі-продажу”, і тому економіка України була визначена як роздавальна.

При введенні в науковий обіг категорії „роздавальної економіки” фактично був здійснений парадигмальний зсув, оскільки в ній фіксується якісно інше уявлення про соціально-економічну реальність, ніж у поширеному терміні „розподільна економіка” та її аналогів – редистрибутивна, перерозподільна, адміністративно-командна і т.д.

Центральна ідея загальної теорії інституційних трансформацій полягає в тому, що роздавальна економіка – така ж об'єктивна реальність, як і ринкова. Універсальні способи економічної організації, які виробила світова цивілізація в тривалому процесі своєї еволюції, – це ринок і роздаток. Ринкові та роздаткові способи координації зародилися в давнину, пройшли циклічний шлях розвитку, в межах якого вироблялися їх форми, відповідні технологічним укладам і характеру навколишнього середовища. Наявність саме цих двох типів економік забезпечує виживання всього людства, а їх співіснування на певних принципах цементує глобальну цивілізаційну матрицю.

Ринкові та роздаткові економіки містять у собі як механізми ефективного динамічного саморозвитку, так і „вузькі місця”, які за певних обставин можуть спровокувати кризи і навіть руйнування

всієї економічної системи. При цьому кожний тип економіки розвивається на власній інституційній платформі, удосконалюючись і видозмінюючи інституційні форми, але зберігаючи незмінною природу свого інституційного ядра.

Саме це і є поворотна точка „інтегрального інституціоналізму”. У Маніфесті про створення нової інституційної політичної економії, висунутим групою французьких вчених, підкреслюється, що „... оборот продуктів і послуг здійснюється не лише за допомогою ринкової системи і, тим більше, не тільки через систему саморегульованих ринків. Продукти і послуги також циркулюють через системи перерозподілу, реалізовані тією або іншою формою центру (в сучасний період його роль виконує держава) відповідно до принципу централізації, а також на основі принципу симетрії. ... Ці способи повинні бути інституційно оформлені, тобто отримати свої конкретні втілення в рамках специфічних інститутів” [5].

Загальне правило формування в певному географічному ареалі ринкового або роздаткового типу інституційного ядра полягає в тому, що домінуючим стає той, що забезпечує ефективне узгодження локальних середовищ: природно-кліматичного, матеріально-технологічного, національно-демографічного та культурно-релігійного.

Роздавальна економіка – базис (основа) сучасної цивілізації. В ареалі української держави для забезпечення єдності локальних середовищ сформувалося інституційне ядро з домінуванням роздавальних інститутів. Це означає, що виживання в даному географічному ареалі забезпечується базовими інститутами роздаткового типу, а ринкові інститути є лише допоміжними компенсаторними, які проявляють себе домінантними тільки в період інституційних трансформацій.

Власність у роздавальній економіці передається господарюючим суб’єктам за умови виконання правил її використання і управляється державними органами. Громадсько-службову власність відрізняють дві ознаки: доступ до неї здійснюється тільки у формі служби, а права за її розпорядженням розподілені між господарюючими суб’єктами і в повному обсязі не належать нікому.

В основу економічної організації роздаткового типу покладено службову працю – участь у трудовому процесі на об’єктах суспільно-службової власності та (або) виконання певних функцій в інтересах всього суспільства. Службова праця має обов’язковий характер, зумовлений зовнішніми відносно кожного суб’єкта умовами, і означає виконання певних, запропонованих суспільством функцій і обов’язків.

Забезпечення матеріальних умов для виконання службових обов’язків у рамках суспільно-службової власності здійснюється через інститут роздач. Об’єктами роздач можуть виступати всі види матеріальних ресурсів і нематеріальних умов: земля, робоча сила, гроші, житло, послуги, продукти, права та пільги. Інститут роздач зумовлює також і форми володіння матеріальними об’єктами, оскільки роздачі підлягають не тільки самі об’єкти, але й обсяг прав з їх розпорядження, за допомогою яких визначаються правила володіння і використання цих об’єктів.

Виконання виробничих завдань і формування суспільного багатства відбувається через інститут здач, який являє собою механізм акумуляції матеріальних благ, ресурсів і послуг з метою їх розподілу через інститут роздач.

Рушійним механізмом роздавальної економіки є координація здавально-роздавальних потоків, при якій кожний суб’єкт прагне до максимізації своєї частки як співвідношення між отриманими роздачами і зробленою задачею; а на рівні суспільства цей механізм забезпечує баланс потоків здач-роздач, що істотною мірою визначає соціально-економічну політику держави.

Сигнали зворотного зв’язку, що відображають реакцію учасників суспільного відтворення на проблеми, що виникають, передаються через інститут адміністративних скарг. Роздавальна економіка знаходиться в стані ефективного функціонування, якщо основу системи адміністративних скарг становлять скарги-звернення. Якщо рівень скарг-звернень перевищує нормальний, то вони приховано накопичуються на рівні підприємств і організацій, а потім „виплескуються” в засоби масової інформації або надсилаються як проблемні сигнали прямо в центральні органи управління. Збільшення частки латентних скарг і скарг-сигналів означає погіршення економічного становища. Коли такі скарги набувають масового характеру, вони свідчать про кризу роздавальної економіки.

Інститут ринкової торгівлі і приватного підприємництва в роздавальній економіці займає особливе, компенсаторне положення. Ним охоплюється вся торговельна і підприємницька діяльність поза сферою державного управління. Цей інститут здійснює функції з освоєння ризикових сфер економіки в стабільних фазах і виконує завдання відтворення в тих випадках, коли роздаткові інститути знаходяться у стані кризи, але головне – це його інноваційна роль в апробуванні нових методів господарювання та технологій.

У межах загальної теорії інституційних трансформацій було показано, що інституційний розвиток України – це послідовне чергування історичних циклів, в яких базові інститути роздавальної економіки набували адекватних форм, що дозволяють відповідати на виклики конкретного етапу у розвитку України (рис. 1). Між цими циклами розташувалися трансформаційні фази, інституційне середовище яких мало квазіринковий характер [6].

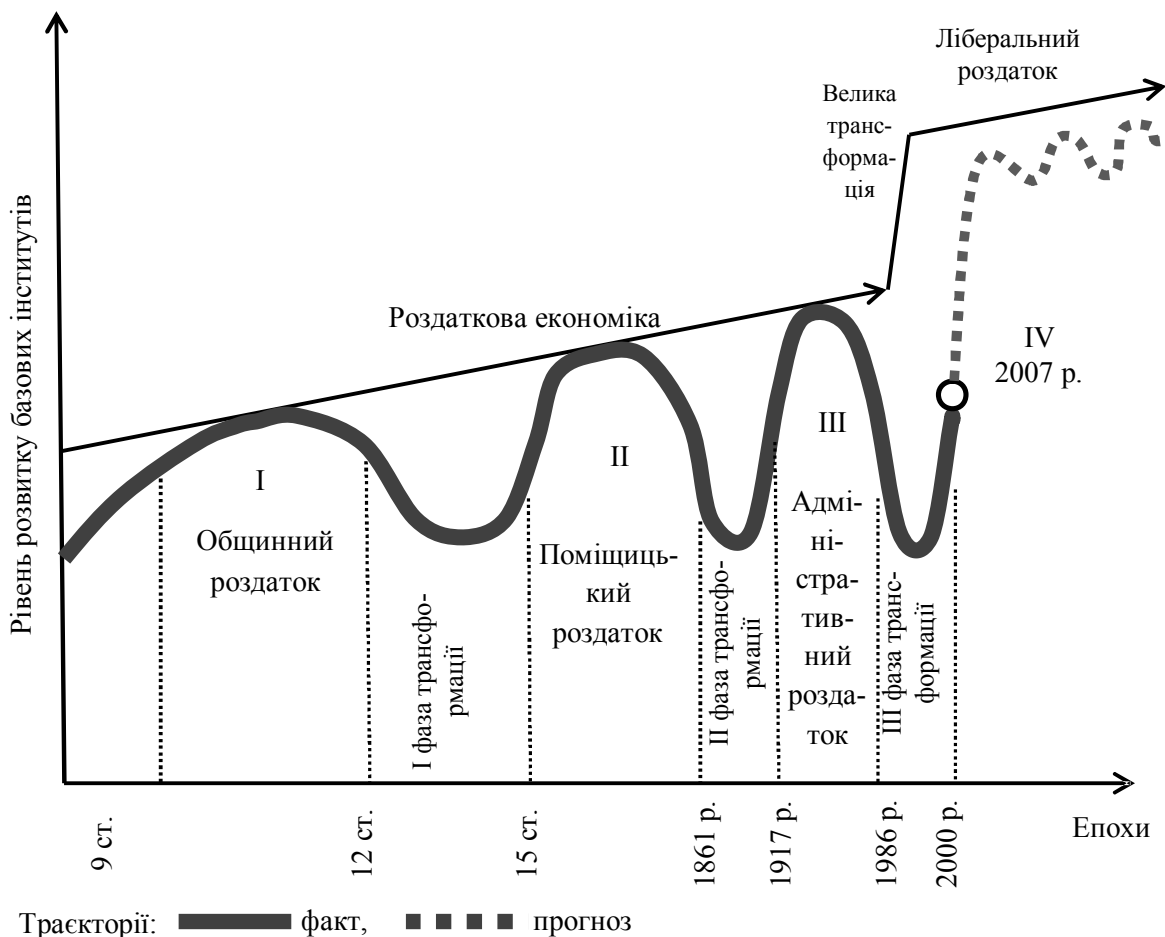

Рис. 1. Інституційна траєкторія розвитку України

I цикл тривав з кінця IX ст. і до кінця XII ст., процес первинної трансформації припав на XIII – XV ст. Основу господарства цього циклу становив общинний роздаток. У рамках громади старійшина розпоряджався ресурсами, розподіляв заняття, роздавав їжу й одяг з урахуванням скарг членів громад. Управління державою здійснювалось князями за допомогою урочного механізму, за якого збір данини здійснювався на основі встановленого „уроку”. Цей механізм забезпечував виконання функцій управління і оборони князем з його дружиною.

II цикл охоплював XV-XIX ст. Чергова трансформація відбувалася з 1861 по 1917 рр. У цей період панував поміщицький роздаток, при якому вся земля і засоби виробництва роздавалися за принципом ієрархії: держава наділяла поміщиків, а вони – селян. Потіки здач також були двоступінчастими: один – до державної скарбниці у вигляді податків і повинностей, а другий потік у вигляді оброку і панщини прямував поміщику на основі кріпосного права. При цьому поміщики були зобов’язані служити у військових і господарських справах держави. У цей період остаточно склалася відомча система, коли управлінські функції були закріплені за певними відомствами.

III цикл тривав з 1917 до 1990 рр. і базувався на адміністративному роздатку, потім йшла третя трансформаційна фаза з 1991 по 2000 рр. У цей цикл суспільно-службова власність набула характеру державної, тобто була припинена роздача об’єктів в умовне володіння. В рамках цієї власності вся вироблена продукція здавалася, а всі ресурси роздавалися на основі державного плану. Ієрархічна модель управління впорядковувала господарське життя за територіально-галузевим принципом. Бага-

торівневості керованого об'єкта сприяла створенню багатоканальної системи прийому скарг, що забезпечує виявлення вузьких місць.

У кожному інституційному циклі виділяються чотири фази з певними механізмами і типовим сюжетом. Початок циклу – це перинатальна фаза, вона проходила в боротьбі і конфліктах, які є наслідком реалізації трьох механізмів: націоналізації, колективізації та соціальної фільтрації.

За допомогою механізму націоналізації держава здійснювала процес вилучення майна у приватних осіб (з компенсацією або без) і переведення його в суспільно-службову власність. У процесі націоналізації відбувалося прийняття нових норм і правил функціонування всієї економіки. Націоналізація підкріплювалася механізмом колективізації, за допомогою якого приватні організації перетворювалися або в державні, або в одержавлені (кооперативні, орендні, відкупні) форми. За допомогою механізму соціальної фільтрації приватні особи поверталися на службу державі незалежно від їхнього колишнього соціального статусу. Для осіб, які відмовлялися здійснити перехід на державну службу і чинили опір, включався репресивний механізм як складова частина механізму соціальної фільтрації.

За перинатальною йде структурована фаза – основний період інституційного циклу, в рамках якого функціонують базові інститути роздаткового типу в конкретно-історичних формах. Інституційне ядро переходить у стійкий стан, відбувається заміна механізмів перинатальної фази базовим господарським механізмом, що включає єдину систему нормативів, відомчу систему управління, встановлену систему цін, директивні виробничі завдання, державну форму господарських організацій, безготівкову систему фінансування, забезпечення житлом і соціальними благами осіб, які перебувають на службі у державі.

Ці елементи базового механізму роздавальної економіки мали місце в усіх трьох інституційних циклах, але в різних історичних формах. У першому циклі діяв урочний механізм, у другому – тягловий, у третьому – плановий. Кожна форма базового механізму – це результат адаптації до нових трудових відносин, вдосконалених технологій, розширення економічного простору.

Фаза інституційного вичерпання являє собою завершення структурованої фази. У ній відбувається усвідомлення неефективності конкретної трудової моделі і проводиться серія реформ. Однак, на відміну від реформ попередньої фази, спрямованих на посилення роздаткового характеру економіки, реформи фази вичерпання надавали все більшу самостійність низовим суб'єктам господарювання. Але таке впровадження „госпрозрахунку” запускало стихійно діючий механізм перерозподілу ресурсів від безпосередніх виробників до управлінців всіх рівнів. Цей латентний механізм діяв протягом всієї фази інституційного вичерпання і, в кінцевому рахунку, призводив до соціальної поляризації керованих і керуючих.

Збільшення управлінського апарату і геометричне зростання витрат на його утримання, з одного боку, та зниження реальних доходів населення і посилення кризових тенденцій в економіці, з другого, викликало політичну нестабільність і неминучість здійснення радикальних заходів щодо зміни співвідношення базових і компенсаторних інститутів, запровадження приватної власності і відносин купівлі-продажу як базових. Тим більше, що для подолання наростаючої кризи інститут ринкової торгівлі і приватного підприємництва спонтанно розширював спектр дії в нелегальних тіньових формах. Логічним завершенням цієї серії реформ ставало включення механізму приватизації, за допомогою якого об'єкти суспільно-службової власності передавалися в приватні руки. Тим самим остаточно ліквідована домінуюча роль роздавальних інститутів.

Фази інституційної трансформації в кінці кожного циклу проходять при домінуванні компенсаторного інституту ринкової торгівлі і приватного підприємництва. Саме він визначає особливості інституційного середовища в цей період і запускає квазіринковий механізм. Зовні наявні всі атрибути ринкового господарства: приватна власність, відносини купівлі-продажу, вільне ціноутворення. Однак зберігається латентний роздатковий зміст: більшість приватних компаній і фірм не виробляють ринково-орієнтовані стратегії, а ведуть боротьбу за державний ресурс в різних його формах і прагнуть використовувати зв'язки у владних структурах для контролю над конкуренцією.

У трансформаційну фазу кінця XX століття тотальних розмірів набуває корупція на всіх рівнях управління і в усіх сферах. Масштаби опортунізму в бізнесі істотно перевищують „норму” ринкового середовища, а хижацьке використання всіх видів ресурсів свідчить про відсутність довгострокової мотивації в бізнесі.

Опортунізм у бізнесі багатогранний і проявляється в таких формах, як тіньові схеми ухилення від податків, офшори, зарплати в конвертах, рейдерство, порушення договорів з контрагентами, „про-

їдання” основних засобів. При квазіринку значно поширюється і „бюджетний” опортунізм – маніпулювання ставками штатного розкладу, перетворення економії фонду оплати на джерело регулярних „премій” для управлінців, маскуванню надлишкової диференціації в оплаті праці між керівниками і трудовим колективом, регулярна практика одночасної зайнятості бюджетників у кількох організаціях.

З точки зору загальної теорії інституційних трансформацій, корупція у вищих органах влади є похідною від роздачі державної власності за ціну, яка не відповідає реальній її вартості, шляхом „призначення” власників. Фактично був введений механізм загального співволодіння державною власністю чиновників і підприємців. Звідси безперервний потік грошей від олігархів до керівників вищого рівня, що сприймається суспільством як „хабар”, а насправді являє собою передачу дивідендів від спільного володіння колишньою державною власністю. Інший вид корупції пов’язаний зі спробами отримання державного ресурсу новими фірмами, які розгорнули свій бізнес у рамках нововведених ринкових правил. Фактично для цих фірм включений аукціонний механізм – хто більше дасть і буде давати весь період володіння ресурсом, той його і отримає. І, нарешті, хабарі в межах бюджетної та соціальної сфер насправді означають введення ринкових відносин „явочним порядком”. У фазу інституційного вичерпання радянського роздатку ці сфери вже були схильні до найсильнішої корозії тіньових форм. І в трансформаційну фазу, коли бюджетна та соціальна сфери фактично перестали фінансуватися державою, ринок бюджетних послуг за гроші був введений фактом необхідності виживання, причому в найбільш „дикій” формі.

Таким чином, корупція на всіх рівнях управління і у всіх сферах – це просто реальне середовище трансформаційної фази роздавальної економіки. Така економіка в кінцевому підсумку може поставити націю на межу зникнення, а масштабний рівень опортунізму призводить до „заборонних” трансакційних витрат, в результаті яких ефективний бізнес не може розвиватися.

Дійсне призначення квазіринкових відносин полягає не в переході до ринку, а в тому, щоб створити таке інституційне середовище, що забезпечить необхідний рівень свободи для експериментування і включення механізму інновацій. За допомогою цього механізму здійснюється підбір нових форм для оновлення базових інститутів роздавальної економіки на наступному циклі.

До кінця трансформаційних фаз цінності й умови життя переважної більшості населення входять в протиріччя з квазіринковим середовищем, в якому не діє канал зворотного зв’язку через адміністративні скарги, і втрачена мотивація до праці через масову орієнтацію на „швидкі” гроші. Це виливається в підтримку населенням усіх дій держави щодо формування нових правил функціонування роздавальної економіки. Кінець трансформаційних фаз виглядає як згортання приватного підприємництва на тлі посилення функцій держави.

Однак трансформаційні фази є іманентним етапом в еволюції роздавальної економіки. Інституційне середовище за своїм устроєм досить складне і, знаходячись у кризовому стані, не може бути оновлене за заздалегідь розробленим планом. Тому в трансформаційні фази здійснюється спонтанне перетворення базових інститутів за рахунок виведення більшості сфер з-під контролю держави та надання ініціативи всім господарюючим суб’єктам. Нові правила і механізми, а також трудова модель для наступного етапу спочатку запозичуються з ринкової економіки в „чистому вигляді”, а потім вже адаптуються в оновлене інституційне середовище. У результаті відбувається настільки радикальна зміна форм базових інститутів, що кожний наступний етап розвитку роздавальної економіки сприймається як абсолютно нове явище, слабо пов’язане з попередніми історичними етапами. Сформовані в сучасну трансформаційну фазу інституційні пастки – корупція, підприємницький та бюджетний опортунізм, втрата мотивації до праці – сприяли зміні економічного курсу через введення нових організаційних форм, правил і механізмів, у результаті яких стала формуватися система „ліберального роздатку”. Напрямки її становлення є такими:

- проводиться реорганізація відносин власності зі зміщенням акценту на державну форму; впроваджуються нові організаційно-правові форми, що поєднують державний статус з ринково-орієнтованим механізмом; упорядковується система ціноутворення з введенням державної регламентації і тарифікації цін на товари та послуги базових галузей господарства;

- приймаються широкомасштабні довгострокові цільові програми; відновлюється стратегічне та середньострокове планування; впроваджуються контрактні принципи та конкурсні механізми здійснення державних інвестицій;

- перебудовується модель державної служби за принципом „відокремлення” від бізнесу; вводяться нові соціальні стандарти; відпрацьовуються функції державного замовлення і розширюються

форми фінансового забезпечення державних послуг; впроваджується метод фінансування бюджетної сфери за кінцевим результатом;

– удосконалюється механізм зворотного зв'язку: розширені форми звернень від індивідуальних заяв, телефонів довіри та громадських приймалень до гарячих ліній, Інтернет-конференцій та телевізійних мостів з керівниками регіонів і президентом країни.

Відмітні риси майбутнього ліберального роздатку порівняно з роздавальною економікою радянського періоду:

– державно-службовий контракт замість адміністративно-директивних розпоряджень, який містить у собі правила функціонування об'єктів державної власності, а також визначає норму рентабельності і ціни. Оновлення господарського механізму роздаткового типу полягає в тому, що бюджетні ресурси виділяються під результат, зафіксований у контракті, і, на відміну від радянського роздатку, надана свобода вибору їх витрачання в інтересах підвищення ефективності;

– держзамовлення замість держплану: розподіл коштів буде відбуватися на конкурсній основі замість запропонованого галузевого розподілу ресурсів (фондування);

– бюджетний госпрозрахунок замінить закріпленість статей видатків за статтями витрат; оплата праці при цьому буде пов'язана з результативністю через введення доплат за підсумками роботи;

– держкорпорації з вертикально-інтегрованою структурою, контрактна трудова модель з господарською самостійністю прийдуть на зміну галузевим комплексам з ієрархічним підпорядкуванням ланок.

В економіці ліберального роздатку роль держави суттєво зміниться: від товаровиробника, коли держава безпосередньо бере участь у виробництві товарів і послуг, до ролі замовника, коли суб'єкти економічної діяльності самі можуть планувати свою діяльність, орієнтуючись на держзамовлення і встановлені правила господарювання. Державно-приватне партнерство забезпечить набір різноманітних механізмів співіснування державних і приватних форм.

Для аналізу сучасного стану справ не лише в економічній сфері, але й у політичній також потрібен абсолютно новий інструментарій, який закладений у загальній теорії інституційних трансформацій. Фундаментальна гіпотеза полягає в тому, що всі локальні цивілізаційні матриці проходять єдині етапи розвитку у вигляді формацій. При цьому вони зберігають свою вихідну інституційну природу – як ринкові, так і роздаткові. Для трьох формацій характерно те, що їх розвиток відбувався в рамках монодержавної епохи, коли влада мала сакральний характер, панував принцип єдиновладності управління та існував диктат влади над суспільством (рис. 2).

Проте на певному етапі цивілізаційні матриці, пройшовши три формаційні стадії, переходять на четверту. Для цієї стадії розвитку характерна інша цивілізаційна епоха – демодержавна і нова інтегральна формація. Її головна риса полягає в деідеологізації ринкових і роздаткових способів координації людської діяльності, у визнанні їх рівноцінності і рівноправності для розвитку світової цивілізації. Нова формація прагне гармонізувати ринкові і роздаткові механізми, запускаючи ті з них, які ефективніші за певних умов. Тільки на цій стадії розвитку держава стає соціальною [6].

Соціальна держава в історичному контексті вибудовується „з двох сторін”: ринкова економіка Заходу з другої половини ХХ ст. модифікувалася в „соціальний ринок”, а роздавальна економіка України трансформувалася в „ліберальний роздаток”. Але скрізь політичною платформою буде виступати „демодержава”, ознаками якої є загальне виборче право, поділ влади і розвинене громадянське суспільство. Термін „демодержава” відрізняється від категорії „демократії” визнанням існування сучасних демократичних систем як на основі ринкової економіки, так і на базі ліберального роздатку. Роздавальній економіці в нових ліберальних формах також необхідні демократичні політичні інститути для подальшого ефективного розвитку.

Висновки та напрямки подальших досліджень. Нині ще тільки формується інституційне ядро економіки ліберального роздатку у вигляді нових законодавчих актів, новостворюваних держкорпорацій і державних фондів. Після набуття зрілих форм економіка України увійде в структуровану фазу і набере істотного прискорення в своєму розвитку для здійснення чергового ривка, як це відбувалося на всіх трьох інституційних циклах.

Таким чином, у межах загальної теорії інституційних трансформацій на основі ретроспективного аналізу базових інститутів і механізмів розвитку економіки України зроблено висновок про закономірне формування системи „ліберального роздатку”, в межах якої традиційні інститути роздаваль-

ної економіки оновлюються завдяки новим корпоративним формам і контрактним відносинам, апро-
бованим у трансформаційну фазу.

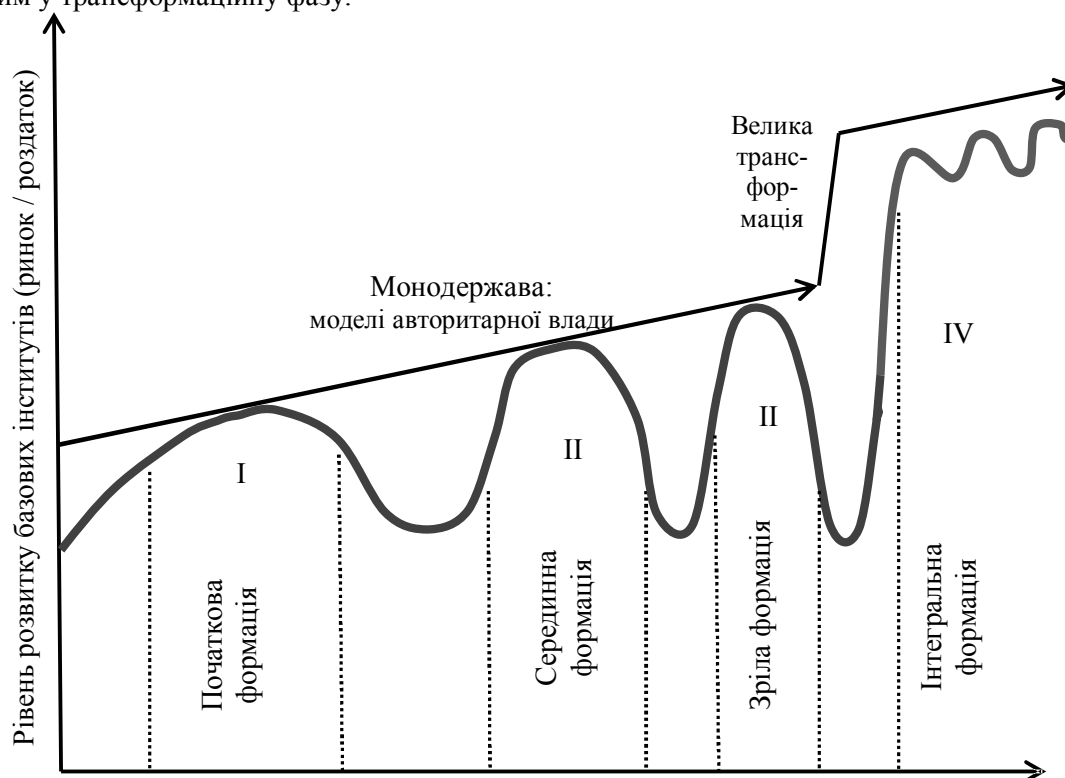

Рис. 2. Інституційна траєкторія цивілізаційного розвитку

Список використаної літератури

1. Ойкен В. Основные принципы экономической политики / В. Ойкен; пер. с нем. Л. А. Козлова, Ю. И. Куколева; общ. ред. Л. И. Цедилина, К. Херрманн-Пиллата. — М. : Прогресс, 1995. — С. 56.
2. Рих А. Хозяйственная этика / Артур Рих; пер. с нем. Е. М. Довгань; отв. ред., авт. вступ. ст. и коммент. В. В. Сапов. — М. : Посев. Рос. фил., 1996. — С. 89.
3. Хайек Ф. А., фон. Познание, конкуренция и свобода: антология соч. / Фридрих Август фон Хайек; под ред. Д. Антисери, Л. Инфантино. — СПб. : Пневма, 1999. — С. 50.
4. Сакайя Т. Стоимость, создаваемая знанием, или история будущего / Т. Сакайя // Новая постиндустриальная волна на Западе: антология / под ред. В. Л. Иноземцева. — М. : Academia, 1999. — С. 351.
5. Буайе Р. К созданию институциональной политической экономии / Буайе Р., Бруссо Э., Кайе А., Фавро О. // Экономическая социология. — 2008. — Т. 9, № 3. — С. 20.
6. Інституціоналізація економіки України: проблеми та перспективи: монографія (у 2 кн.) / Т. М. Качала. — Черкаси : ЧДТУ, 2011. — 475 с.

References

1. Oiken V. (1995) The main principles of economic policy. In: L.Y. Tsedylyn, K. Kherrmann-Pyllat (Eds). Moscow: Prohress, p. 56.
2. Rykh, A. (1996) Economic ethics. In: V.V. Sapov. Moscow: Posev. Ros. fyl., p. 89.
3. Khaiek Frydrykh Avhust fon. (1999) Knowledge, competition and freedom. In: D. Antysery, L. Ynfantyno (Eds). St Petersburg: Pnevma, p. 50.
4. Sakaiia, T. (1999) Cost, created by knowledge, or history of the future. Novaia postindustrialnaia volna na Zapade: anthology. In: V.L. Ynozemtsev. Moscow: Academia, p. 351.
5. Buaie, R., Brusso, E., Kaie, A. and Favro, O. (2008) On the creation of institutional political economy. *Ekonomycheskaia sotsiologhiia*, 9, (3), p. 20.
6. Kachala, T.M. (2011) Institutionalization of economy of Ukraine: problems and prospects (in 2 books). Cherkasy: ChDTU, 475 p.

Стаття надійшла до редакції 02.10.2014.